

גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי

עורך הסדרה: אביעזר רביצקי

המערכת:

משה אידל, אברהם גרוסמן, צבי יקותיאל, אניטה שפירא

מרכזת המערכת: מעין אבינרי־רבהון

אברהם גרוסמן

רש"י

ר' שלמה יצחקי

המרכז לתולדות העם היהודי

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

Avraham Grossmann RASHI

עריכה לשונית: אביטל רגב-שושני
מנהל ההוצאה לאור: עזרא ברום
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס
עיצוב הסדרה: אלי חרומוב
עימוד: אירית נחום
הגהה: אביחי גמדני

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט

מהדורה ראשונה: תשס"ו 2006
מהדורה שנייה: תשפ"ו 2026

מסת"ב 965-227-418-2
מספר קטלוגי 185-1150 Catalogue No.

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר
לחקר תולדות העם היהודי,
ירושלים, תשפ"ו 2026

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה
ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה,
ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

הדפסה: דפוס פרינטיב, ירושלים
Printed in Israel

תוכן העניינים

9	פתיחה
11	פרק ראשון: הרקע החברתי והתרבותי לפעולתו של רש"י
22	פרק שני: רש"י – קורות חייו
22	א. קורותיו
34	ב. קווים לדמותו
53	ג. מעמדו ופרסומו
63	פרק שלישי: בית מדרשו של רש"י
63	א. צמיחת בית המדרש
65	ב. "המורה הגדול"
80	ג. ספרייתו ומקורותיו
83	פרק רביעי: יצירתו הספרותית: הפירוש לתורה
85	א. נוסח פירוש רש"י לתורה
88	ב. דרכו של רש"י בפירושו
92	ג. זיקתו העמוקה של רש"י למדרש
106	ד. קווים לאופיו של הפירוש
121	פרק חמישי: יצירתו הספרותית: הפירוש לנ"ך
121	א. לשון, דקדוק, ריאליה
127	ב. סגנון הפירוש
136	ג. קווים לאופיו של הפירוש
143	פרק שישי: יצירתו הספרותית: הפירוש לתלמוד
	פרק שביעי: יצירתו הספרותית: פסקים, תשובות, פיוטים
161	ופירושי פיוטים
161	א. מונוגרפיות הלכתיות
164	ב. תשובות
172	ג. פיוטים
175	פרק שמיני: השקפת עולמו: עם ישראל וייחודו
180	א. בחירת ישראל
184	ב. ארץ־ישראל
194	ג. נסים
199	ד. גלות וגאולה
209	ה. אומות העולם

219	פרק תשיעי: השקפת עולמו: ערכים
219	א. תורה ולימודה
232	ב. טעמי המצוות
235	ג. תפילה
239	ד. אמת וענווה
240	ה. כבוד הבריות
256	ו. שלום ופלגנות
263	פרק עשירי: השקפת עולמו: חברה
263	א. תלמידי חכמים
270	ב. מנהיגי ציבור
274	ג. אנוסים ומשומדים
278	ד. מעמד האישה ומקומה בחברה ובמשפחה
298	פרק אחד-עשר: אחרית דבר: רש"י – בין שמרנות לחדשנות
309	הערות
327	ביבליוגרפיה ורשימת קיצורים

וישבנו כלנו לשלחן הארץ ולמדנו חמש עם רש"י –
חזרה ילדותנו להיות טהורה, תמתנו כמות שהיתה [...]]
והיו הדברים מבהיקים ביותר והיו מסנורים את עינינו.
היה בם מאורם של שבעת הימים וזהר רחוק ומוזר [...]]
ופתאם, ראה זה פלא! מבין האבנים האטומות בחומה
האבן האחת זוהרת שקופה, כאבן הקדש בחשן [...]]
אבנך היתה זו, רש"י הזקן, אבנך היקרה באבנים! [...]]
וכמה אהבנוך, רש"י הזקן, וכמה חבבנו אותך! [...]]
הוי שובה לפרוח, הבסטן הגדול, להרנין את ילדי ישראל,
הוי תן תנובתך, הפרדס הנפלא, למחיה לתפוצות ישראל!

ש' מלצר, 'אשירה לרש"י', שירות ובלדות, תל-אביב תש"ך, עמ' 19–24

פתיחה

רש"י הוא הדמות הנערצת ביותר על בני העם היהודי מאז תקופת המקרא, והוא הטביע חותם בל יימחה על התרבות היהודית יותר מכל אדם אחר מאז חתימת התלמוד. ספר זה דן בקורות חייו, ביצירתו, בהשקפת עולמו ובהשפעתו העצומה על התרבות היהודית. מפליאה העובדה כי על אף שנכתבו על רש"י אלפי מחקרים, כמעט שלא נידונו שתי שאלות מרכזיות באפיון דמותו: האם הייתה לו משנה אידיאית מגובשת? האם היה רש"י מהפכן או שמרן? לשתי השאלות האלה הקדשתי חלק ניכר מספר זה. מובן שאי אפשר לענות על השאלות הללו ועל אחרות (כגון, הסיבות ההיסטוריות להשפעתו העצומה) בלי לסקור את קורות חייו, את קווי האופי המייחדים אותו, את זיקתו לסביבה הנוכרית ואת יצירתו הספרותית הענפה.

בהתאם לאופיה של הסדרה "גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי" שבהוצאת מרכז זלמן שזר, אין ספר זה נושא אופי של מחקר רגיל. האפרט המדעי מצומצם מאוד, נושאים רבים הבאתי בקיצור בלבד ואף נבצר ממני להתייחס למחקרים שונים העוסקים בחקר יצירתו

של רש"י. המטרה של הסדרה הזאת היא לספר את סיפור חייהם של האישים האלה תוך שמירה על מסגרת אקדמית נאותה. ואולם, המטרה הברוכה הזאת אינה אפשרית בחיבור המוקדש לרש"י בשל העדר מידע בסיסי על נושאים רבים. די לציין את העובדה, שאין בידינו כל ידיעה מהימנה על ימי ילדותו לבד משם אביו ושם דודו. גם לא ידוע לנו שמה של אמו והאם היו לו אחים ואחיות. הידיעה הברוכה הראשונה על קורות חייו היא הימצאותו בבית המדרש במגנצא בהיותו כבן 20. אמנם נכתבו עשרות אגדות עממיות על חייו של רש"י, אולם אין להן כל ערך היסטורי. כל שניתן ללמוד מהן הוא על ההערצה הנדירה כלפיו במרוצת הדורות. לפיכך, לא השתמשתי כלל באגדות הללו בחקר תולדות חייו. עם זאת, כמעט בכל הנושאים שנדונו בספר יש משום חידוש, בייחוד בחקר עולמו האידיאלי.

חובה נעימה היא לי להודות לאלה שסייעו בידי להביא את המלאכה הזאת לכלל גמרה. בפרופ' אביעזר רביצקי, עורך הסדרה "גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי", נועצתי לגבי המדיניות ההולמת את כתיבת הספר הזה. מר צבי יקותיאל, מנהל מרכז זלמן שזר, ליווה במסירות רבה את הכנתו של הספר, מר יחזקאל חובב עסק בהפקתו ועובדי המרכז סייעו בהבאתו לדפוס. אביטל רגבי־שושני טרחה בשיפור לשונו של הספר ובהתקנתו לדפוס. רעייתי רחל עבדה במסירות רבה על הקלדת הספר ושיפור סגנונו. יעמדו כולם על הברכה.

פרק ראשון

הרקע החברתי והתרבותי לפעולתו של רש"י

מעמדו המדיני, הכלכלי והחברתי של היהודים אי אפשר לעמוד על משמעות פעולתו של איש רוח ושל מנהיג ציבור בלי להכיר את הרקע החברתי והתרבותי של תקופתו. הדברים האלה יפים שבעתיים לגבי רש"י, מכיוון שפעל בצומת דרכים חשוב בעידן של תמורות.

היהודים החלו להתיישב בצרפת בתקופה הרומית במאה הראשונה לספירה. השתמרו על כך עדויות ספרותיות וממצאים ארכאולוגיים. היישוב הזה התקיים ברציפות עד ימיו של רש"י. בתקופה הקרולינגית (המאות ה־8–10) חל שיפור ניכר במעמדו של היהודים מבחינות מדינית, חברתית וכלכלית. בתקופה הזאת נטלו היהודים חלק חשוב בסחר הבין־לאומי. בסוף המאה ה־10 עלתה לשלטון השושלת הקפטינגית. ראשית תקופת שלטונם של הקפטינגים התאפיינה

בפיצול גדול של הממלכה ובחולשת המלוכה. עד אמצע המאה ה־12, ואף מאוחר יותר, נאבקה כל אחת מן המדינות הפיאודליות בצרפת עם בעיותיה המינהליות, והקשר שלה אל המלך היה רופף.

מצבם הטוב של היהודים בצרפת נמשך תקופה ארוכה. עם זאת יש לציין כי חולשת השלטון המרכזי ועלייתן של נסיכויות מקומיות גרמו לכך שבכל אחת מן המדינות הפיאודליות בצרפת במאה ה־11 מעמדם של היהודים מבחינות מדינית וחברתית היה שונה. מעמד היהודים היה תלוי ברצונם הטוב של השליטים המקומיים, ובפועל הוא השתנה מרוזנות לרוזנות.

לשני תהליכים במאות ה־11–12 הייתה השפעה על חיי הכלכלה והרוח של היהודים ועל ארגונם הפנימי: התפתחות הערים והתחיה הרוחנית באירופה. בתחילת ימי הביניים חלה ירידה במעמדן של הערים והן שימשו מקום ריכוז של מוסדות כנסייה יותר מאשר מרכזים כלכליים לסביבתן. רק במאה ה־11 חלה תמורה בערים והן התפתחו בעקבות הגידול במסחר והצמיחה הכלכלית בכללותה. אמנם ניצני הצמיחה של הערים הופיעו במאה ה־11, ואולם הן זכו לפריחה של ממש רק במאות ה־12–13. התפתחות הערים שימשה גורם ראשון במעלה בגידול ההתיישבות היהודית בצרפת, והיא השפיעה גם על הארגון היהודי הפנימי בקהילות.

בעקבות הגידול במספרם של היהודים בצפון צרפת במאה ה־11 והקמתן של קהילות חדשות חלו כמה תמורות במעמדם המדיני והכלכלי. על אף שליהודים היה חלק חשוב בכלכלתן של הערים המתחדשות, קטן בהדרגה חלקם בסחר הבין־לאומי שממנו התפרנסו רבים מבני גרמניה וצרפת במאות ה־9–10, וגדל מספרם של אלה בהם שהתפרנסו מסחר מקומי ומהלוואות לנוכרים. צמצום חלקם של היהודים בסחר הבין־לאומי גרם במידת־מה להתרופפות קשרי התרבות עם המרכזים היהודיים בכבל ובארץ־ישראל, אך הקשרים האלה נמשכו במאה ה־11 כולה.

בידי יהודים נותרו אחוזות חקלאיות מעטות, ובעיקר כאלה שנמסרו להם כהפקדה (feodum) מידי השליטים. לדברי חיים סולוביצי'ק, נטלו היהודים באותה עת ולאחר מכן חלק חשוב בתעשיית היין ובמסחר בו. בתשובות רש"י השתמרו כמה עדויות על אחוזות חקלאיות כאלה. באחת מהן מסופר על הורים שנתנו מתנה לבנם ולכלתו בעת נישואיהם

"כרם אחד גדולה [גדול] שהיה להם בעיר". הכלה העידה שהמתנה נכתבה מלכתחילה גם על שמה. האם מתוארת כאשת עסקים גדולה שהייתה "מוחזקת בעיר ונְפָרַת לשרים" ובעלת קשרים עם השליט הפיאודלי המקומי. כן מסופר כי הבעל יצא למסחר למרחקים ("מדינת הים") ולא נודע מה עלה בגורלו!¹ העדות הזאת, יחד עם אחרות, נותנת תמונה חלקית לפחות על פרנסות היהודים ועל הקשרים המסחריים והחברתיים ההדוקים שהיו להם עם המעמד הגבוה בצפון צרפת. ניתן ללמוד ממנה גם על חלקן של הנשים היהודיות בקשרים הללו ובחי הכלכלה של המשפחה.²

תמורה רבת חשיבות נוספת הייתה התחזקות כוחה של הכנסייה והתגברות תעמולתה נגד היהודים. בערוב ימיו יכול היה רש"י לחוש באיבה המתגברת כלפי היהודים בשל האשמתם בהריגת ישו, בכפירה בתורת השילוש ובסירוב עקשני לקבל את עיקרי האמונה הנוצרית. האיבה הזאת הגיעה לשיא במסע הצלב הראשון בסוף המאה ה-11. לעובדה שלא היה בצרפת שלטון מלכותי מרכזי, בעל סמכות, הייתה השפעה על מעמדם של היהודים והדבר הגביר את תלותם בשליטים המקומיים. תמורה אחרת, פנים-יהודית, קשורה בהתחזקות מרכז התורה בצרפת בסוף המאה ה-11 ובצמצום קשריו ותלותו במרכז היהודי החשוב יותר בגרמניה.

קהילת טרואה (טרויש) והמרכז היהודי בשמפן

רש"י (ר' שלמה יצחקי) נולד, חי, פעל, נפטר ונקבר בעיר טרואה (Troyes; להלן: טרויש – על־פי ההגייה העברית המקובלת בימי הביניים). זו הייתה אחת הערים החשובות באזור שמפן שבצפון צרפת. אל הערים באזור הזה החל להגיע זרם גדול של יהודים רק במחצית השנייה של המאה ה-12 כאשר השווקים באזור שגשגו. בתקופתו של רש"י הקהילות של היהודים בצפון צרפת היו קטנות. קהילה שמנתה מאה משפחות יהודיות נחשבה לגדולה מאוד. אף-על־פי־כן התקיימו בטרויש שווקים בעלי אופי מקומי כבר במחצית השנייה של המאה ה-11, שהיו מקור הכנסה חשוב ליהודים שחיו באזור.

סדרי הקהילות עדיין לא היו מגובשים, וממקורות שונים עולה בבירור כי הייתה בהן מתיחות על רקע חברתי. באחת השאלות שהופנו אל ר' יוסף טוב עלם בראשית המאה ה-11 מסופר כי טרויש טענה לבכורה

על קהילות יהודיות אחרות שבסביבתה. בשנת 1015 הגיעו יהודים מקהילת רימס לשוק של טרויש למסחר. כמה מהם נתפסו בידי השליטים הפיאודלים המקומיים והושמו במאסר. "גומלי חסדים אשר בטרויש" הטילו את דמי פדיון השבויים גם על קהילות סמוכות בניגוד לרצונן. אלמלא מעמדה הכלכלי המרכזי קשה להניח כי בני הקהילה היו מרשים לעצמם לחייב קהילות אחרות לקבל את תקנתם ואת פסיקתם בעניין הפדיון.³ במחצית הראשונה של המאה ה־11 היו יותר ויותר סכסוכים, ובני הקהילה פנו אל חכמים מקהילות רחוקות – ובעיקר אל מיינץ (מגנצא על־פי ההגייה העברית המקובלת בימי הביניים) שבגרמניה – בבקשת סיוע ביישוב הסכסוכים הללו. באחת השאלות, שנכתבה בימי נעוריו של רש"י, סמוך לאמצע המאה ה־11, אף מסופר על סכנת פילוג שאיימה על קהילת טרויש:

והתרינו בהם כמה וכמה ימים שלא יפקרו כל כך ולא השגיחו. וכראות קהלנו כך, נבדלנו מהם. והיו יראים כל הקהל שלא יגולו מהם את ספרי התורה וכל הדברים שהם של צבור מפני שביתם סמוך לבית הכנסת לא ימנעום מהם מלהוליכה בכל מקום שירצו. ועברו על אותה גזרה (חרם) (כל־בו, סימן קמב).

שלטון המלוכה באותה עת היה חלש, ובפועל היו היהודים נתונים לסמכותם של שליטים מקומיים, אצילים, שבאותה עת, במשטר הפיאודלי, כוחם היה רב. בתשובותיו של רש"י קיימות עדויות חשובות על המציאות הזאת, על הקשרים הכלכליים של היהודים עם האצולה ועל מעמדם המדיני באותה עת. תלותם של היהודים בשליטים המקומיים הייתה רבה דווקא בשל חולשת המלוכה שלא השכילה עדיין להטיל את מרותה. באחת מן השאלות שהופנו אל רש"י נזכרה אישה יהודייה שקיבלה אדמות כפיקדון, דבר המעיד על השתלבותם של היהודים במשטר הפיאודלי ועל יחסיהם הטובים עם השליט של שמפן ועם שרים פיאודלים אחרים. כל אדם מושפע מנוף ילדותו; מתשובותיו ומפירושו של רש"י למקרא ולתלמוד עולה בבירור כי שהייתו בטרויש ולימודיו באשכנז הטביעו את חותמם באופן ניכר על יצירתו.

הסכסוכים הרבים בתוך הקהילות וביניהן נבעו מהעובדה שהיה מרכז אשר אליו הגיעו תוך תקופה קצרה מהגרים רבים. התחרות בין בני הקהילה הייתה בעיקר על אמצעי הקיום. בני משפחות מיוחסות תבעו לעצמן זכויות יתר בסחר עם נוכרים – בעיקר דרשו הנהגת מערופיה

(הסדר של הגבלת התחרות). המהגרים החדשים עָרְעְרו על הזכות הזאת. המסחר של בני הקהילה התנהל בעיקר לא בינם وبين עצמם, אלא ביניהם ובין שכניהם הנוצרים. מניעת תחרות פגעה בעיקרו של דבר בצרכנים הנוכרים, אך הגדילה את רווחיהם של היהודים. גם חרם היישוב – זכותו של בן הקהילה להטיל וטו על התיישבותו של מהגר חדש – נועד לשרת אותה מטרה, היינו, למנוע תחרות כלכלית. בעלי מונופול השתדלו למנוע ממתחרים העוסקים במסחרם להתיישב בקהילה ולהצטרף אליה. חכמי ישראל הראשונים שבצרפת ובגרמניה ופרנסי הקהילות – בהם רש"י – ראו בקיומה של הקהילה היהודית ובביצור כוחה משימה חשובה שהיא ערובה להמשך קיומו של העם היהודי. לנוכח היקפן המצומצם של הקהילות וחולשתן הייתה המשימה הזאת קשה ודחופה. קיומם של מוסדות הציבור וכוחה של ההנהגה, שהייתה מורכבת לעתים מהדיוטות, לכפות את רצונה על בני הקהילה כולה, עמדו במבחן מתמיד והיו סלע מחלוקת קשה. שאלת גובה המסים ודרך גבייתם עוררה אף היא מחלוקות רבות. במקורות מאותה תקופה יש עדויות על אינטרסים כלכליים שונים, מסורות תרבותיות מנוגדות ומאבקי כוח. צמיחתן של הקהילות באירופה הנוצרית וארגון השלטון העצמי בהן התרחשו בד בבד עם הקמתם של מרכזי תורה במקומות הללו וצמצום קשריהם עם ישיבות בבל. העדרה של מסורת הלכתית מחייבת היה אחד הגורמים להתלבטות הרבה בסוגיה הזאת בספרות הרבנית של ימי הביניים, ובעיקר ספרות השו"ת (השאלות והתשובות המופנות לרבנים בענייני הלכה החל מתקופת הגאונים). רש"י ורוב חכמי אשכנז הראשונים הרבו לעסוק בסוגיית שמכותה של הנהגת הקהילה.

הקשיים האלה הם הסיבה לשימוש שנעשה באמצעי אכיפה מגוונים כמו קנסות, מלקות וחרמות. החרם נתפס כעונש קשה במיוחד. לא זו בלבד שנאסר על בני הקהילה לקיים מגע חברתי וכלכלי עם המוחרם, הוא נתפס כאדם שהוחרם גם בבית דין של מעלה. האופי הדתי של החרם היה בו כדי להפחיד את הבריות ולהרתיע אותן. הקהילות הרבו להשתמש בנשק הזה בנסותן לכפות את רצונן על אלה שסירבו לציית לתקנותיהן ולהחלטותיהן. וכבר העיר ר' יוסף טוב עלם במחצית הראשונה של המאה ה־11: "אין יכולין לכוף את הרשעים בזמן הזה אלא בחרם וקנס, והמבטלן מרבה פריצות בישראל" (תשובות מהר"ם מרוטנבורג, לבוב, סימן תכג). גם רש"י נזקק לאמצעי החמור הזה.

הרנסנס של המאה ה־12

להבנת עבודתו הספרותית של רש"י חשובה ביותר הכרת התחייה שחלה בחיי הרוח באירופה הנוצרית בכלל, ובצרפת בפרט, במאה ה־11 ובמאה ה־12. לא ניתן לערוך דיון של ממש ביצירותיהם של רש"י ושל תלמידיו ובצמיחה של ספרות הפרשנות היהודית בצרפת במאה ה־11 ובראשית המאה ה־12 בלי לעסוק בפעילות המקבילה בחברה הסובבת.

במאה ה־11 החלה באירופה התעוררות רוחנית חשובה, שהגיעה לשיא במאה ה־12 וכונתה "הרנסנס של המאה ה־12". הרנסנס הזה הותיר את רישומו על כל תחומי החיים והיצירה והשפיע גם על העולם המנטלי של הבריות. מחקרים שנכתבו בדור האחרון מלמדים כי כמה מן הניצנים של התחייה הזאת ניכרו בכירור כבר במחצית השנייה של המאה ה־11. התיארוך המוקדם חשוב להבנת התמורות שחלו ביצירותיהם הספרותיות ובעולמם המנטלי של חכמי ישראל שפעלו בגרמניה ובצרפת באותה עת, ובהם רש"י. מורים נודדים דגולים, שעברו מעיר לעיר ומבית אולפנא למשנהו, נטלו חלק מכריע בהתפתחות הזאת. כמה מן הגדולים שבהוגי הדעות בחברה הנוצרית בתקופה הזאת פעלו בצרפת, ובהם: פילבר משרטר (Fulbert, 960–1028) וברנגריוס מטור (Berengarius, 1010–1088). רוב המלומדים האלה פעלו בצרפת, והדבר מעיד על מקומה החשוב בתחייה הרוחנית שהחלה באותה עת. הם משכו אליהם תלמידים ממקומות רחוקים. כל אלה הפכו את צרפת למרכז החשוב ביותר באירופה בתחייה הרוחנית באותה תקופה. במהלך המאה ה־11 נטלו איטליה וגרמניה את הבכורה בפעילות האינטלקטואלית, אך כבר לקראת סוף המאה הזאת עברה הבכורה לצרפת. ההתפתחות הזאת מקבילה לתמורות שחלו בחברה היהודית באותה עת.

בחברה הנוצרית היו במשך דורות שתי גישות של פרשנות כתבי הקודש: היו שהעדיפו את הגישה הטקסטואלית והתמקדו בפירוש המילולי, והיו שהתמקדו בתכנים הרוחניים תוך חיפוש המשמעות האידאית הטמונה בכתובים לאחר שהופשטה מהם "הקליפה החיצונית". אלה שהחזיקו בגישה השנייה השתמשו בדרך־כלל בפרשנות אלגורית בחפשם את המשמעות האידאית הטמונה בכתובים. הירונימוס – מאבות הכנסייה, שחי במאה הרביעית והייתה לו השפעה מכרעת על הדורות הבאים בעולם הנוצרי – הטיף לעשות שימוש בשתי הדרכים הללו גם יחד, ואולם, מלומדים נוצרים רבים במרוצת הדורות בחרו באחת מהן, ולרוב העדיפו את השנייה תוך הזנחת הפרשנות המילולית.

במחצית השנייה של המאה ה־11 חלה תמורה גדולה שהגיעה לשיא בפעילות הפרשנית של כתבי הקודש שנעשתה במנזר סנט ויקטור שבפריז. האסכולה הזאת צמצמה מאוד את העיסוק בפרשנות האלגורית והעדיפה על פניה את הפרשנות המילולית בטענה שאין לרדת לעומק האידאות בלי להבין תחילה את המשמעות המילולית של כתובי המקרא. לתחייה התרבותית בכללותה, לפולמוס האידאי הגדול בין אמונה ובין רציונליזם, לשאלת סמכותם ודרכי פרשנותם של כתבי הקודש, להסתופפותם של תלמידים במחצית מורים גדולים שעודדו אותם ליטול חלק פעיל בפולמוסים הרוחניים של אותה העת – לכל אלה יש מקבילות מעניינות בבית מדרשו של רש"י ובפעילות תלמידיו. יש אף דמיון בפעילות הספרותית עצמה בשתי החברות, כגון: בדיקת המשמעות המילולית של הכתובים ועיסוק בדקדוק, עיון ביקורתי – ולו חלקי – בכתבי הקודש, חיפוש אחר טקסטים מהימנים, מתן מקום לתבונה בדיון בטעמי המצוות, העלאה על הכתב של מסורות ומעשים של מורים גדולים.

היסוד העיקרי בהתפתחות התרבותית הזאת באירופה הנוצרית בסוף המאה ה־11 ובמאה ה־12 הוא המקום החשוב שניתן לתבונה בפעילות האינטלקטואלית. הדבר הוביל לעיון חופשי יותר וביקורתי יותר בכתובים שבמקרא ובאוונגליונים, ואף בכמה מעקרונות האמונה. התבונה הביאה לפתיחות רבה יותר בתחומים שונים. החל חיפוש אחר החוקיות של הטבע, גברה התודעה ההיסטורית וחל שינוי משמעותי בלימוד המקרא. הלימוד נעשה ביקורתי יותר וניכרת עצמאות הולכת וגדלה בפעולתם של מפרשי המקרא.

הדמיון בין ההתפתחות של פרשנות המקרא היהודית בצפון צרפת ובין התהליך שהתרחש במקביל בחברה הנוצרית הוא כה רב עד כי קשה לראות בכך תופעה מקרית. ביטוי לכך היה בכמה ממאפייני האסכולה הפרשנית של המקרא שפרחה בצפון צרפת, בעיקר בשתי הנקודות הבאות: ההתרחקות מן הדרש והחתירה אל הפירוש על־פי הפשט; העיסוק בצד הפילולוגי ומתן בכורה לניתוח הלשוני בפירוש הכתובים. אמנם אין ראיות להשפעה ישירה, ואולם תנועות רוחניות מתאפיינות בכך שהן מותירות את חותמן בלב הבריות ויוצרות מצע תרבותי משותף שעליו נובטות וצומחות עשייה תרבותית ויצירה רוחנית בשתי החברות השונות. יש זיקה בין הרנסנס הזה ובין הפעילות הרוחנית של חכמי ישראל באשכנז ובצרפת גם בתחומים אחרים של היצירה הספרותית;

זו הייתה קיימת כבר במחצית השנייה של המאה ה־11 בפעילות רש"י ותלמידיו. עם התחומים האלה נמנים בין היתר פרשנות התלמוד (היווצרותן של התוספות), פרשנות הפיוט, עיסוק באסטרונומיה וחקר תולדותיהם של חכמי התלמוד. גם התמורות שחלו בעולמם המנטלי של חכמי ישראל באותה עת – ובעיקר זיקתם העמוקה לתבונה ולעיון בדרך שכלית בכל תחומי היצירה הרוחנית – דומות לתמורות שחלו בסביבתם. פייר רישה תיאר את צרפת במחצית השנייה של המאה ה־11 כצומת דרכים חשוב בין העבר הקרולינגי ובין הרנסנס של המאה ה־12. גם את בית מדרשו של רש"י יש לראות כנקודת מפגש בין הפרשנות התלמודית של ישיבות גרמניה מימיו של רבנו גרשום מאור הגולה ותלמידיו ובין דרכי העיון החדשות של בעלי התוספות שהתפתחו בעיקר בצרפת במאה ה־12.

במחצית השנייה של המאה ה־11 עמדה אפוא צרפת במרכז תהליך של חידוש ותחייה רוחנית ובמוקד של פולמוסים אידאיים ושל יצירה ספרותית הן בחברה היהודית והן בחברה הנוצרית.

הקשרים החברתיים בין היהודים ובין סביבתם לכירור הקשרים החברתיים והתרבותיים שבין היהודים ובין סביבתם בתקופה הנידונה יש חשיבות ראשונה במעלה בחקר פעולתם של חכמי צרפת הראשונים, ושל רש"י בפרט. בתחום הזה היה במאה ה־12 ההבדל ניכר בין המצב בגרמניה ובין זה שבצפון צרפת, אך הוא החל כבר בימיו של רש"י. אמנם לא היה נתק מוחלט בין הפעילות האינטלקטואלית של החברה היהודית בגרמניה ובין זו של סביבתה, אבל העדויות על המפגש התרבותי מעטות הרבה יותר מאלה המתייחסות אל המפגש בין יהודי צרפת והחברה הסובבת אותם. נראה כי העדויות האלה מבטאות את המציאות הריאלית. ייתכן כי מקורו של ההבדל בין צרפת לגרמניה הוא שבת־הספר ובתי האולפנא בצרפת תפסו עמדת ככורה בהתפתחות האינטלקטואלית באירופה הנוצרית כולה כבר בסוף המאה ה־11. ואולם מסתבר שיש לייחס את ההבדל הזה להסתגרות התרבותית מן הסביבה הנוצרית שאפיינה את החברה היהודית בגרמניה במחצית השנייה של המאה ה־11, וככל הנראה גם לאחר מסע הצלב הראשון.

הקשרים הכלכליים ההדוקים שבין היהודים ובין שכניהם הנוצרים והמגעים הקרובים ביניהם בתחומים רבים של החיים השפיעו ככל הנראה גם על הזיקה שבין שתי התרבויות. הדברים אמורים במיוחד ביחס

לצרפת. הפעילות המסחרית של היהודים עם שכניהם, העסקת משרתים נוכרים בבתיהם והמפגש היום-יומי עם הסביבה היו שכיחים ביותר כפי שעולה ממקורות מסוגים שונים. המגעים הקרובים האלה יצרו מטבע הדברים יחסי קרבה וידידות. בוועידת הכנסייה שנערכה בעיר מץ בשנת 888 נקבעה תקנה כי אין לערוך סעודות משותפות עם יהודים, והדבר מוכיח בכירור את שכיחותם של יחסי הקרבה בין היהודים והנוצרים ואת החשש מכך. בתקופה הזאת יהדות צרפת הייתה עדיין בתנופה של התפתחות תחת ראשוני השליטים הקרולינגים. בהטיפו מוסר ליהודי שלדעתו התייחס שלא כראוי אל אשתו, הביא רש"י כדוגמה את יחסם הטוב של האבירים הנוצרים אל נשותיהם (תחצו"ל, סימן מ).

יהודי צרפת – הן בצפון המדינה והן באזורים המרכזיים והדרומיים שלה – באו במגע קרוב עם התרבות הנוצרית. הדבר בא לידי ביטוי בכמה תחומים; הבולטים שבהם היו: ויכוחים בנושאי דת בין יהודים ונוצרים; זיקת היהודים לרנסנס התרבותי של המאה ה־12; זיקת הפרשנות הנוצרית של אסכולת סנט ויקטור במחצית הראשונה של המאה ה־12 לפרשנות המקרא היהודית.

גם שמותיהם של היהודים מעידים על ההשפעה החברתית-תרבותית הזאת. רבים מהם, בייחוד נשים, נקראו בשמות או בכינויים נוכריים. בין היתר נקראו בשמות נוכריים גם חכמים גדולים. הדברים נכונים לגבי גרמניה וצרפת גם יחד. התופעה הזאת הייתה נפוצה במאה ה־10, והלכה והצטמצמה במאה ה־11. עם זאת, גם במאה ה־12, ואף אחריה, היו לנשים יהודיות רבות שמות נוכריים. יהודים רבים לא התגוררו ב"רחוב היהודים", כלומר, בשכונה שלהם, בייחוד עד אמצע המאה ה־11, והמצב הזה תרם רבות להתפתחותם של יחסים חברתיים עם הנוצרים. ואולם מובן שהשוני הדתי והאיבה ההדדית לסמלי הדת האחרת הגבילו את המגעים לתחומים ברורים למדי, בייחוד במאה ה־11. העובדה שהיו נוצרים שהתגיירו ויהודים שהתנצרו מלמדת על האינטנסיביות של הקשרים החברתיים-תרבותיים ההדדיים.

הפולמוס הדתי היהודי-הנוצרי

גורם אחר שהשפיע על הקשרים שבין שתי החברות היה הוויכוחים בענייני דת שהיו לעתים קרובות פומביים. הוויכוחים האלה גרמו לכך ששני הצדדים עשו מאמצים להכיר את ההשקפות של המחנה האחר ואת יצירותיו. הוויכוחים האלה, בעל-פה ובכתב, החלו במאה ה־9 ונמשכו

בכל ימי הביניים. רוב העדויות על ויכוחים מתייחסות לצרפת ורק מקצתן לגרמניה או לאנגליה, אך נראה כי התופעה הייתה שכיחה ברחבי אירופה הנוצרית כולה. על כל פנים, אי אפשר להבין את פרשנותם של רש"י ושל תלמידיו למקרא ואת תחושת השליחות של רש"י בלי לעמוד על מקומו החשוב של הפולמוס הזה בתודעתו ובפעילותו הספרותית.

עדויות שונות השתמרו על שכיחותם של הפולמוסים עם היהודים ועל חשיבותם בעיני הכמורה הגבוהה. בין היתר מעידה על כך העובדה שפילבר משרטר (ראשית המאה ה־11) ופטרס דמיאנוס (המחצית השנייה של המאה ה־11) הציגו בפני המתפלמסים הנוצרים את הטענות שאותן יש להעלות בוויכוחים עם היהודים. לשם כך אף חיברו מדריך מתאים לשימושם של הנוצרים המתפלמסים האלה, והדגישו בו את חשיבות הפולמוסים במסגרת המאמצים לגרום ליהודים להמיר את דתם. במרכז הוויכוחים הללו עמדה פרשנות המקרא, אך נכללו בהם דיונים גם על מקורות אחרים. קריאת התיגר הפומבית על היהדות אילצה את חכמי ישראל לקחת חלק בוויכוחים כדי למנוע את השפעתם המזיקה על המוני העם היהודים. עדות לכך השתמרה גם בפרשנות המקרא של חכמי צרפת הראשונים, ובראשם רש"י. רבים מפרשי המקרא בצרפת במאה ה־12 שילבו בפירושיהם תשובות לטענות של הנוצרים ודברי פולמוס עמן. זאת ועוד, במקרים רבים לא הזכירו הפרשנים כלל את טענות הנוצרים, אך ניתוח דבריהם מוכיח בבירור שזו הייתה מגמתם העיקרית. לא נמצא אף פרשן מקרא אחד שהשתייך לאסכולת הפשט, שהתפתחה בקרב חכמי ישראל בצפון צרפת בסוף המאה ה־11 ובמאה ה־12, שבפירושו לא קיימת התופעה הזאת. הדברים קיימים כבר בכתביו של רש"י, ועוד יותר אצל תלמידיו ממשיכי דרכו שהביאו את אסכולת הפשט אל כמה משיאי הפרשניים: ר' יוסף קרא, ר' שמואל בן מאיר (הרשב"ם), ר' יוסף בכור שור ור' אליעזר מבוז'נסי. הפולמוסים העקיפים שלהם עם הפרשנות הכריסטולוגית רבים יותר ממה שתואר בספרות המחקר. מסתבר שהפולמוס בין היהדות ובין הנצרות השפיע לא רק על התכנים של פירושים שונים, אלא אף על כמה מן היסודות של האסכולה הפרשנית החדשה למקרא על דרך הפשט, שרש"י הוא אחד ממייסדיה המובהקים.

הפולמוסים הללו מלמדים הן על עוצמת החשש מן התעמולה הנוצרית והן על בקיאותם של היהודים בטענות של הנוצרים ובכתביהם של מפרשי מקרא נוצרים. החשש מן התעמולה נבע ממספרם הגדול של

המומרים – אף במשפחות של חכמים היו שהמירו את דתם – וכן מן המועקה הנפשית הקשה בקרב היהודים לנוכח השפלתם בגלות והעדר תשובות מספקות למצבם העגום. עדות ברורה לכך יש בספרי הפולמוס היהודיים שיוחדו מלכתחילה להשיב על הטענות של הנוצרים ולהציע התקפות שכנגד.